

JERZY TOMASZEWSKI

LUDNOŚĆ CHŁOPSKA
W KRAJACH EUROPY ŚRODKOWEJ I WSCHODNIEJ

Charakterystycznym dla Europy Środkowej i Wschodniej zjawiskiem w latach międzywojennych była dominacja ludności utrzymującej się z rolnictwa. Jeśli w krajach Europy Zachodniej (z niewielkimi wyjątkami) przeważały zawody nierolnicze, to na wschód od linii wytyczonej przez zachodnie granice Finlandii, Polski, Słowacji, Węgier i Jugosławii ludność rolnicza stanowiła przeszło połowę ogółu mieszkańców (por. tab. 1). W szczególnej sytuacji była Czechosłowacja. Wprawdzie w całym państwie ludność rolnicza znajdowała się w mniejszości, wynikało to jednak z przemysłowego charakteru ziem czeskich, gdy natomiast w Słowacji przeważali rolnicy.

W rozważaniach niniejszych ograniczę się do ukazania niektórych problemów struktury ludności rolniczej Bułgarii, Czechosłowacji, Jugosławii, Polski, Rumunii i Węgier, zwracając uwagę zwłaszcza na kwestie istotne dla zrozumienia specyfiki życia politycznego wsi. Podkreślić należy, że poważną trudność dla analizy porównawczej stanowi niejednorodność materiałów liczbowych, którymi dysponujemy, a zwłaszcza niedostatki dochodzeń statystycznych obejmujących ludność rolniczą. Na ogół nie udaje się wyeliminować niedokładności stąd wynikających.

Wśród rozpatrywanych sześciu krajów typowo rolniczy charakter miały Bułgaria, Jugosławia i Rumunia, gdzie udział ludności utrzymującej się z rolnictwa przekraczał 70%. Pozostałe państwa miały charakter rolniczo-przemysłowy (Polska, Węgry) lub nawet przemysłowo-rolniczy (Czechosłowacja). Wewnątrz nich istniały jednak duże różnice regionalne, do których wypadnie powrócić w dalszym ciągu rozważań.

Niemal we wszystkich krajach — z wyjątkiem Bułgarii, gdzie po wyzwoleniu spod panowania tureckiego nastąpiły zasadnicze przeobrażenia struktury posiadania ziemi — zachowała się wielka własność ziemska (tab. 2). Towarzyszyło jej rozdrobnienie ziemi znajdującej się w posiadaniu chłopów, dotkliwe także w Bułgarii. Wprawdzie lata międzywojenne przyniosły we wszystkich krajach reformy agrarne, lecz spowodowana

Tab. 1. Ludność rolnicza w niektórych państwach europejskich

Państwo	Rok	Ludność czynna i bierna zawodowo	W tym utrzymujący się z rolnictwa		Ludność czynna zawodowo ogółem	W tym pracujący w rolnictwie	
		w tys.	w tys.	w % ogółu	w tys.	w tys.	w % ogółu
Austria	1934	6 760	1 842	27,2	3 170	1004	31,7
Belgia	1930	8 092	.	.	3 750	638	17,0
Bułgaria	1934	6 078	4 447	73,2	3 433	2745	79,9
Czechosłowacja	1930	14 730	5 086	34,5	6 859	2675	39,0
Dania	1930	3 551	1 109	31,2	1 528	560	36,6
Estonia	1934	1 126	663	58,9	666	446	67,0
Finlandia	1930	3 381	2 015	59,6	1 717	1108	64,5
Francja	1931	41 835 ^b	.	.	21 612	7704	35,6
Grecja	1928	6 900 ^c	.	.	2 746	1476	53,8
Hiszpania	1920	21 338	.	.	8 094	4538	56,1
Holandia	1930	7 953	.	.	3 186	655	20,6
Irlandia	1926	3 000 ^c	.	.	1 308	678	51,8
Islandia	1930	109	39 ^a	35,8 ^a	38	17 ^a	44,7 ^a
Jugosławia	1931	13 934	10 671	76,6	6 478	5100	78,7
Litwa	1923	2 500 ^c	.	.	1 473	1130	76,7
Łotwa	1930	2 000 ^c	.	.	1 216	805	66,2
Niemcy	1933	66 029	13 715	20,8	32 622	9388	28,8
Norwegia	1930	2 814	839 ^a	29,8 ^a	1 168	336 ^a	28,8 ^a
Polska	1931	31 916	19 347	60,6	15 322	9986	65,2
Portugalia	1930	6 826	3 319	48,6	3 709	1897	51,1
Rumunia	1930	18 053	13 070	72,4	10 543	8244	78,2
Szwajcaria	1930	4 066	923	22,7	1 943	413	21,3
Szwecja	1930	6 142	2 135	34,6	2 872	1041	36,2
Węgry	1930	8 688	4 499	51,8	3 830	2031	53,0
Wielka Brytania	1931	44 791 ^b	.	.	21 055	1257	6,0
Włochy	1936	42 455	18 385 ^a	43,2 ^a	18 346	8757 ^a	47,7 ^a

^a Bez rybactwa.

^b 1930 r.

^c 1936 r.

Źródło: *Documentation pour la conférence européenne de la vie rurale 1939*, Rome 1939, s. 12–13; *Maly rocznik statystyczny*, 1938, s. 19; 1939, s. 16, 30; *Statistyczny rocznik na Carstwo Bułgaria 1940*, s. 50–51.

przez nie parcelacja nie zlikwidowała wielkiej własności, a jedynie zmniejszyła (w różnym stopniu w różnych krajach) jej powierzchnię.

Poza Bułgarią więc w omawianych krajach ważną rolę w życiu wsi odgrywała kwestia stosunku między chłopami a właścicielami niewielkich majątków. W warunkach rozdrobnienia gruntów na czoło wysuwał się konflikt między drobnym rolnikiem, częstokroć zależnym gospodarczo od folwarku, a dworem. Odsuwał on nieraz na plan dalszy konflikty klasowe typowe dla kapitalistycznego sposobu produkcji, nie obciążonego przeżytkami dawniejszych form gospodarowania.

Tab. 2. Struktura posiadania ziemi około 1930 r.

Grupa gospodarstw	Bulgaria 1934 r.	Czechosło- wacja 1931 r.	Jugosławia 1931 r.	Polska 1931 r.	Rumunia 1930 r.	Węgry ^d 1939 r.
Liczba gospodarstw rol- nych w tys. ogółem	884,9	1 648,6	1 985,7	3 196,0	3 280,0	1 634,4
Powierzchnia ogólna w tys. ha	4 368,4	13 458,5	10 646,0 ^a	37 897,0	19 750,0	9 254,5
Gospodarstwa w odsetkach: poniżej 1 ha						
liczba	13,5	28,1	16,8	25,5 ^b	18,6	38,5 ^d
powierzchnia						
1–5 ha	1,3	1,6	1,8	3,3 ^b	1,6	1,6
liczba	49,6	42,7	51,0	38,9 ^c	56,3	46,5
powierzchnia						
5–10 ha	28,7	13,8	26,3	13,1 ^c	26,4	17,7
liczba	26,2	15,7	20,5	24,8	17,1	8,8
powierzchnia						
10–50 ha	36,9	13,6	26,7	19,4	20,0	12,6
liczba	10,6	12,5	11,3	10,5	7,2	5,4
powierzchnia						
50 i więcej ha	31,5	27,6	35,5	21,8	19,8	20,0
liczba	0,1	1,0	0,4	0,5	0,8	0,8
powierzchnia	1,6	43,4	9,7	42,4	32,2	48,1

^a Spis rolny objął jedynie 42% powierzchni ziemi.

^b Do 2 ha.

^c 2–5 ha.

^d Grupy gospodarstw: do 0,58 ha, od 0,58 ha do 5,75 ha, od 5,75 ha do 11,5 ha, od 11,5 ha do 57,55 ha, ponad 57,55 ha.

Źródła: *Statisticzeski godisznik na Carstwo Bylgarija*, 1940, s. 183; *Statistická ročenka Republiky Československé*, 1935, s. 44; *Statisticcki godišnjak*, 1937, s. 98; *Anuarul statistic al României 1939 și 1940*, s. 403; *Annuaire statistique hongrois*, 1937, s. 75; *Mały rocznik statystyczny*, 1939, s. 68; M. Mieszczankowski, *Struktura agrarna Polski międzywojennej*, Warszawa 1960, s. 337.

Niezależnie od przetrwania wielkiej własności ziemskiej w gospodarce rolnej utrzymały się inne relikty przedkapitalistycznych form gospodarowania, gospodarka towarowa zaś (a zwłaszcza kapitalistyczna) zdołała w pełni rozwinąć się tylko w niektórych regionach. Wskaźnikiem różnicowania klasowego wsi było przede wszystkim zatrudnianie pracowników najemnych. Oprócz tego jednakże zwrócić trzeba uwagę na inne zjawiska.

W Bułgarii odsetek robotników rolnych wśród ogółu ludności rolniczej był niewielki. Wśród 4 446,8 tys. osób utrzymujących się z rolnictwa robotnicy wraz z rodzinami stanowili 278,1 tys., czyli 5,1% (wśród osób czynnych zawodowo w rolnictwie również 5,1%)¹. Wynikało to przede

¹ *Statisticzeski godisznik na Carstwo Bylgarija*, 1940, s. 50.

wszystkim z braku wielkiej własności ziemskiej, lecz także z utrzymywania się niektórych tradycyjnych form organizacji życia rodzinnego, pozwalających na zagospodarowanie nawet dość dużego obszaru ziemi siłami członków rodziny. Przeciętna liczebność wiejskiego gospodarstwa domowego wynosiła 5,16 osoby. W 1934 r. w całym kraju 10,6% gospodarstw domowych liczyło 8 lub więcej domowników (we wsiach 13,9%), 290 gospodarstw domowych, czyli 0,2% ogółu (niemal wyłącznie na wsi), miało 21 lub więcej domowników². W warunkach rozwoju gospodarki towarowej rozpoczął się w XIX w. rozpad wielkich organizacji rodzinnych, lecz przebiegał stosunkowo wolno. Wprawdzie w 1934 r. zaledwie 0,1% ludności kraju żyło w gospodarstwach domowych liczących ponad

Tab. 3. Produkcja i sprzedaż ważniejszych artykułów rolnych w 1933 r. w Bułgarii w gospodarstwach objętych ankietą z 1934 r.*

Produkt	Wytworzono		Sprzedano		Oddano w postaci naturalnej	
	liczba gospodarstw	q	liczba gospodarstw	q	liczba gospodarstw	q
Pszenvica	11 897	273 440	3915	110 168	12 344	47 374
Żyto	5 784	48 434	611	3 615	5 472	6 375
Mieszanka	1 299	20 900	72	534	1 390	2 797
Jęczmień	7 503	83 651	1307	12 312	5 670	7 103
Kukurydza	12 704	156 874	2281	21 194	11 803	21 337
Ryż	74	1 229	73	760	31	140
Tytoń	1 478	2 991	766	1 630	16	21
Słonecznik	7 960	17 568	2501	8 177	579	557
Buraki cukrowe	1 641	46 845	720	42 637	32	429
Fasola	12 359	14 821	2045	6 097	422	342
Winogrona	7 503	64 661	1275	14 824	132	645
Barany, jagnięta i ich mięso	.	1 999	.	16	.	4
Drób	12 620	2 315	—	—	—	—
Mleko krowie tys. litrów	3 433	1 896	405	688	27	5
Mleko owcze tys. litrów	7 545	2 469	1611	818	124	12
Sery	5 423	3 082	567	345	51	9
Wetna	9 165	2 160	1176	471	131	14

* W tabeli pominięto pozostałość z roku poprzedniego, zakup oraz inne formy przychodu spoza gospodarstwa.

Źródło: *Statisticzeski godisznik na Carstwo Byłgarija*, 1940, s. 262—263.

² *Statisticzeski godisznik na Carstwo Byłgarija*, 1940, s. 31; M. Draganow, *Duszewnost na byłgarskija selanin*, Sofija 1974, s. 124—127. Ze względu na to, że spisy ludności przeprowadzono w Bułgarii w 1926 r. (a więc w okresie pomyślnej koniunktury) i w 1934 r. (pod koniec kryzysu), byłoby ryzykowne wyciąganie wniosków z porównywania zmian dokonujących się między tymi dwoma datami.

20 osób, lecz aż 21,6% w rodzinach o ponad 7 domownikach (5,8% o ponad 10 domownikach)³. Wielkie rodziny były organizacjami produkcyjnymi, w których pod zwierzchnictwem głowy domu (zarazem właściciela gospodarstwa) w pracy na roli uczestniczyli wszyscy domownicy. Gospodarstwa takie w stosunkowo dużym stopniu miały charakter samowystarczalny.

O dużym stopniu samowystarczalności i stosunkowo słabym związku z rynkiem świadczą wyniki badania ankietowego, przeprowadzonego w 1934 r. w 100 wsiach wybranych losowo (tab. 3). Wynika z nich, że większość produkcji rolnej służyła przede wszystkim na potrzeby własne rolników. Przeważnie towarowy charakter miała uprawa buraków cukrowych, ryżu i tytoniu, w znacznej mierze na sprzedaż uprawiano pszenicę, słonecznik i fasolę. Z wymienionych roślin jedynie pszenica była uprawiana na dużą skalę (w 1933/34 r. 30,4% gruntów uprawnych), pozostałe natomiast zajmowały nieznaczne obszary (fasola 2,9%, słonecznik 2,5%, tytoń 0,5%, ryż 0,2%, buraki cukrowe 0,0%)⁴.

W warunkach wielkiego rozdrobnienia ziemi małe gospodarstwa uzyskiwały ze sprzedaży swych produktów przede wszystkim środki na uregulowanie zobowiązań (zwłaszcza podatków). Część gospodarstw większych uprawianych przez patriarchalne wielkie rodziny również nie dostarczała zbyt wielu towarów na rynek. Dominowało rolnictwo tradycyjne, nietowarowe lub towarowe w niewielkim stopniu.

Do tego samego wniosku prowadzą dane o narzędziach wykorzystywanych w rolnictwie. W 1934 r. na 884,9 tys. gospodarstw objętych spisem 165,6 tys. nie posiadało żadnych narzędzi, 663,0 tys. miało sochy i radła, a tylko 267,3 tys. pługi⁵. Jak z tego wynika, rolnik bułgarski posługiwał się najczęściej narzędziami, które mogły być wytworzone przez niego samego lub przez wiejskiego rzemieślnika, przyjmującego zapłatę częściowo w naturze.

³ *Statisticzeski godisznik na Carstwo Byłgarija*, 1940, s. 31. W miastach udział osób żyjących w gospodarstwach o ponad 7 domownikach wynosił 6,0%, a o ponad 10 domownikach — 0,6%. Podkreślić należy, że zaledwie 6,0% gospodarstw domowych liczących ponad 10 domowników obejmowało osoby nie będące krewnymi głowy domu, a więc można wnioskować, że na ogół wielkie rodziny nie obejmowały robotników pracujących na gospodarstwie.

⁴ Według danych przedstawionych przez Cz. Michajłowa, w 1938 r. 66,8% dochodu narodowego Bułgarii miało formę gotówkową. Rolnictwo realizowało zaledwie 28,4% dochodu narodowego przybierającego formę pieniężną. Por. Cz. Michajłow, *Wyrczu njakoi charakterni czerti na agrarnata kriza u nas w ustowijata na swetownata ikonomiczeska kriza 1929—1933 g.*, „Godisznik na Sofijskija Uniwersitet. Ideologiceski katedri”, 1961, nr 2, s. 239.

⁵ *Statisticzeski godisznik na Carstwo Byłgarija*, 1940, s. 228. Wprawdzie rząd podejmował starania w celu modernizacji rolnictwa i umocnienia elementów kapitalistycznych, lecz w warunkach głodu ziemi i nierozwiniętego przemysłu efekty okazały się znikome. Por. *Ikonomikata na Byłgarija do socialisticzeskata rewolucija*, Sofija 1969, s. 517, 571—572.

Tradycyjna gospodarka wsi bułgarskiej ulegała stopniowo rozkładowi. Wzrastała powierzchnia upraw o charakterze towarowym, liczba gospodarstw korzystających z narzędzi produkcji fabrycznej, rozpadały się wielokorodzinne jednostki produkcyjne. Równocześnie kształtowała się warstwa rolników korzystających z pracy najemnej. Procesy kapitalizacji rolnictwa bułgarskiego napotykały w latach międzywojennych zasadniczą przeszkodę w postaci kryzysu agrarnego, którego nie mogła przewyciężyć polityka gospodarcza rządu⁶. Stąd też w latach trzydziestych XX w. na wsi bułgarskiej przeważały zapewne procesy pauperyzacji. Nie mniej dane zebrane w 1934 r. wykazują istnienie chłopów prowadzących swe gospodarstwa na zasadach kapitalistycznych (tab. 4).

Tab. 4. Gospodarstwa rolne w Bułgarii w 1933/34 r.

Grupa gospodarstw wg powierzchni	Liczba gospodarstw	W tym gospodarstwa zatrudniające			Zatrudnieni w gospodarstwach		
		wyłącznie właścicieli i członków rodzin	także pracowników najemnych	wyłącznie pracowników najemnych	właściciele i członkowie rodzin		pracownicy najemni
					ogółem	w tym korzystający także z pracy najemnej	
Ogółem	884 869	849 663	24 170	1 099	2 866 530	81 699	30 536
Poniżej 1 ha	119 627	109 171	506	382	215 239	818	958
1—5 ha	439 478	433 939	4 864	319	1 301 127	11 795	6 107
5—10 ha	231 881	224 079	7 612	179	900 979	24 084	8 595
10—20 ha	81 233	73 571	7 551	110	381 213	28 747	8 667
20—50 ha	12 089	8 721	3 325	42	65 602	14 976	4 712
Ponad 50 ha	561	182	312	67	2 370	1 279	1 497
		w odsetkach					
Ogółem	100,0	96,0	2,7	0,1	100,0	2,9	x
Poniżej 1 ha	100,0	91,3	0,4	0,3	100,0	0,4	x
1—5 ha	100,0	98,7	1,1	0,1	100,0	0,9	x
5—10 ha	100,0	96,6	3,3	0,1	100,0	2,7	x
10—20 ha	100,0	90,6	9,3	0,1	100,0	7,5	x
20—50 ha	100,0	72,1	27,5	0,3	100,0	22,8	x
Ponad 50 ha	100,0	32,4	55,6	11,9	100,0	54,0	x

Źródło: *Statystyczny rocznik na Carstwo Bułgaria*, 1940, s. 204—205.

Do sektora kapitalistycznego na wsi należy też zaliczyć rolników, którzy — niezależnie od zatrudniania lub niezatrudniania pracowników najemnych — trudnili się innymi procederami, wymagającymi kapitału (np. udzielanie pożyczek). Niestety, nie dysponujemy danymi pozwalającymi

⁶ Por. L. Berow, *Państwowo-monopolistyczne regulowanie gospodarki w burżuazyjnej Bułgarii do 1944 r.*, „Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, t. XII, 1976.

łącznie ustalić liczbę osób trudniących się rolnictwem i zatrudniających robotników wraz z tymi, którzy wprowadzili nikogo nie zatrudniali, lecz zajmowali się procederami opartymi na posiadaniu kapitału. W 1934 r. wśród 879 709 gospodarstw uwzględnionych przez statystykę zajęcia uboczne występowały w 90 863 gospodarstwach (10,3%). W większości wypadków były to zapewne zarobki z pracy najemnej. Bez wątplenia do kategorii procederów kapitalistycznych zaliczyć można natomiast gospodarstwa czerpiące dochody z handlu, kredytu itp. Było ich 8967 (1,0%). Oprócz tego na wsi istniało 108 991 gospodarstw, dla których rolnictwo było ubocznym zajęciem (12,4% ogółu), wśród nich w 13 937 zajmowano się handlem, kredytem itp. (1,6% ogółu)⁷. Dochodzimy więc do wniosku, że 2,6% gospodarstw rolnych w Bułgarii czerpało główne lub dodatkowe dochody z procederów nierolniczych o naturze kapitalistycznej. Do tego dodać by należało pewną liczbę drobnych przedsiębiorstw przetwórstwa rolnego. Prawdopodobnie większość z nich zatrudniała pracowników najemnych. W sumie więc można z dużym prawdopodobieństwem stwierdzić, że gospodarstwa o charakterze drobnokapitalistycznym (zatrudniające pracowników najemnych oraz trudniące się procederami kapitalistycznymi) stanowiły w Bułgarii w 1934 r. 5—6%. W zestawieniu z dużą rolą tradycyjnych form gospodarowania oraz ze słabym rozwojem nierolniczych działów gospodarki oznacza to, że środowiska kapitalistyczne były niezbyt liczne, co oczywiście nie świadczyło o ich małej roli w życiu gospodarczym kraju. W warunkach wiejskich w niektórych wypadkach występował splot patriarchalnego, tradycyjnego trybu życia z elementami wczesnokapitalistycznych form wyzysku (poprzez handel i pożyczki).

Jedynie w przybliżeniu zorientować się można w geograficznym zróżnicowaniu struktury społecznej ludności rolniczej. Wykorzystamy w tym celu dane pochodzące ze spisu ludności z 1926 r. (tab. 5).

Najniższy odsetek gospodarstw zatrudniających pracowników najemnych wykazywały okręgi Momeczilgrad, Petricz, Smolan (płd. Bułgaria), najwyższy zaś okręgi o większym udziale przemysłu w gospodarce (Burgas, Płowdiw). Nieco powyżej przeciętnej kształtował się odsetek gospodarstw zatrudniających pracowników w północnych okręgach Ruse, Warna, Tyrnowo, Widin i Plewen oraz w okręgu Chaskowo. Najmniejszy odsetek gospodarstw zatrudniających stale wyłącznie właścicieli i członków rodzin występował w okręgach Burgas, Płowdiw i Warna. Zwrócić warto uwagę, że najwyższy odsetek gospodarstw posiadających jako siłę roboczą konie wykazywały okręgi Ruse i Warna. Z pewnym przybliżeniem uznać można to za wskaźnik świadczący o stosunkowo bardziej nowoczesnych formach gospodarowania.

⁷ *Statisticzeski godisznik*, 1940, s. 196, 198, 200—201.

Tab. 5. Ludność Bułgarii oraz gospodarstwa rolne w 1926 r. według okręgów

Okręg	Liczba ludności obecnej w dniu spisu		Gęstość zaludnienia (osób na 1 km ²)	Liczba gospodarstw rolnych		Odsetek gospodarstw, w których znajdowali stale zatrudnienie			Odsetek gospodarstw posiadających wymienione zwierzęta robocze wśród ogółu gospodarstw posiadających inwentarz żywy		
	w tys.	w %		w tys.	w %	brak stałych pracowników	wyłącznie właściciele z rodzinami	właściciele, rodziny i pracownicy najemni	konie	woły	krowy
Bułgaria	5 478,7	100,0	53,1	750,6	100,0	0,7	96,2	3,1	21,0	61,1	17,9
Burgas	484,8	8,8	35,6	65,4	8,7	1,1	94,8	4,1	24,1	71,0	4,9
Chaskowo	245,4	4,5	49,4	35,0	4,7	1,2	95,5	3,3	7,5	75,6	16,9
Kjustendił	243,5	4,4	61,3	33,3	4,4	0,5	96,8	2,7	26,0	62,8	11,2
Momczilgrad	183,8	3,4	46,6	32,3	4,3	0,3	98,9	0,8	5,0	77,6	17,4
Petricz	186,0	3,4	27,4	32,1	4,3	0,3	97,5	1,8	19,0	70,0	11,0
Płowdiw	561,0	10,2	56,6	71,1	9,5	0,8	94,9	4,3	20,5	59,3	20,2
Plewen	431,8	7,9	56,5	64,6	8,6	0,5	96,1	3,4	18,4	49,3	32,3
Ruse	341,6	6,2	69,2	44,0	5,9	0,5	95,6	3,9	35,3	47,1	17,6
Smolan	68,9	1,3	24,9	13,2	1,8	0,2	98,3	1,5	29,5	65,1	5,4
Sofia	641,1	11,7	69,4	59,5	7,9	0,3	97,1	2,6	28,3	56,5	15,2
Stara Zagora	326,3	6,0	49,2	45,5	6,0	0,4	95,8	3,8	19,4	63,2	17,4
Szumien	359,5	6,6	60,0	53,7	7,2	1,0	96,7	2,3	25,2	63,1	11,7
Tyrnowo	505,2	9,2	64,8	76,8	10,2	0,6	95,9	3,4	17,1	58,0	24,9
Warna	230,1	4,2	60,4	28,1	3,7	2,8	94,0	3,2	37,2	56,8	6,0
Widin	276,9	5,0	65,4	38,1	5,1	0,2	96,5	3,3	8,3	64,5	27,2
Wraca	392,8	7,2	57,0	57,8	7,7	0,3	97,5	2,2	14,0	60,0	26,0

Źródło: *Statystyczny rocznik na Carstwo Bułgaria*, 1933, s. 21–22.

Tab. 6. Ludność rolnicza w Czechosłowacji w 1930 r. (czynni i bierni zawodowo)

Ziemia	Ludność ogółem w tys.	W tym utrzymujący się z rolnictwa							
		razem		samodzieln ^b		pomagający członkowie rodzin		robotnicy ^c	
		w tys.	w % ogółu ludności	w tys.	w % ludności rolniczej	w tys.	w % ludności rolniczej	w tys.	w % ludności rolniczej
Czechosłowacja	14 729,5	4859,2 ^a	33,0	2579,4	53,1	1001,6	20,6	1224,7	25,2
Czechy	7 109,4	1637,0	23,0	840,4	51,3	369,5	22,6	401,7	24,5
Morawy i Śląsk	3 565,0	976,1	27,4	508,5	52,1	225,6	23,1	231,1	23,7
Słowacja	3 329,6	1822,1	54,7	964,7	52,9	337,4	18,5	504,0	27,7
Ruś Podkarpacka	724,3	424,0	58,5	265,8	62,7	69,1	16,3	87,9	20,7

^a Różnica w porównaniu z tab. 1 spowodowana jest pominięciem osób utrzymujących się z leśnictwa.

^b Właściciele i dzierżawcy gospodarstw oraz członkowie ich rodzin nie zaliczeni do pomagających.

^c Robotnicy stali i dniówkowi oraz uczniowie wraz z rodzinami pozostający na ich utrzymaniu. Nie wliczono służby domowej.

Źródło: *Československá statistika*, svazek 104, Řada VI (sčítání lidu, sešit 8), s. 74–89.

Dojść więc można do wniosku, że wedle wszelkiego prawdopodobieństwa regiony w pobliżu ośrodków przemysłowych oraz północny wschód kraju charakteryzowały się bardziej zaawansowanym stopniem rozwoju gospodarki towarowej, znaczniejszą stosunkowo warstwą drobnych przedsiębiorców kapitalistycznych, z drugiej strony zaś liczniejszą warstwą częściowo sproletaryzowanych chłopów.

W Czechosłowacji odsetek robotników wśród ludności rolniczej był wysoki (por. tab. 6). Różnice między poszczególnymi częściami państwa w tej mierze nie miały większego znaczenia i można je wyjaśnić przede wszystkim większym znaczeniem własności obszarnej na ziemiach słowackich. Natomiast na uwagę zasługują istotne odmienności charakteru zatrudnienia. W Czechach 83,5% robotników miało stałe wynagrodzenie, na Morawach i Śląsku 69,9%. W Słowacji natomiast 66,3% robotników pracowało za dniówkę, na Rusi Podkarpackiej zaś nawet 76,7%⁸. Pozwalała to na wniosek, że na ziemiach czeskich robotnicy rolni stanowili wyraźnie odrębną od chłopów warstwę społeczną, gdy natomiast we wschodniej części państwa proces formowania się robotników rolnych w warstwę o odrębnym charakterze jeszcze trwał. W dużej jeszcze mierze najemni pracownicy rolni mogli być traktowani jako chłopcy pozbawieni zie-

⁸ *Československá statistika*, svazek 104, s. 74–79.

mi. Wiązało się to zresztą ze zjawiskiem sezonowej pracy najemnej części najuboższych rolników⁹.

Warto jednakże podkreślić, że robotnicy rolni ukształtowali się jako odrębna warstwa społeczna przede wszystkim w związku z pracą w dużych gospodarstwach rolnych, zwłaszcza typu folwarcznego. Świadczył o tym fakt, że wedle ankiety ujawniającej stan z 1926 r. przeszło 40% robotników w gospodarstwach rolnych mniejszych rozmiarów stanowiły osoby w wieku podeszłym lub inwalidzi, niezdolni do pracy w przemyśle¹⁰.

Różny charakter społeczny robotników rolnych we wschodnich i zachodnich częściach państwa wyrażał się także w niższych ich zarobkach w Słowacji i na Rusi Podkarpackiej oraz w większym udziale wynagrodzenia naturalnego¹¹.

Struktura gospodarstw rolnych w poszczególnych częściach państwa była zróżnicowana (tab. 7). We wschodniej części państwa, przy dużym rozdrobieniu gospodarstw (65,2% gospodarstw w Słowacji miało od 1 do 10 ha, na Rusi Podkarpackiej — 69,6%), wielką rolę odgrywały latyfundia. Wyrażało się to ich wysokim udziałem w ogólnej powierzchni zajmowanej przez gospodarstwa rolne. Na ziemiach czeskich odsetek gospodarstw od 1 do 10 ha wynosił 56,2% (Czechy) oraz 51,7% (Morawy i Śląsk), o wiele niższy był udział majątków ponad 100 ha w ogólnej powierzchni ziemi, natomiast zwraca uwagę istotna pozycja zamożniejszych gospodarstw chłopskich (zwłaszcza w grupie od 20 do 50 ha)¹².

W porównaniu ze stosunkami panującymi w rolnictwie bułgarskim gospodarstwa czechosłowackie były nieźle wyposażone w narzędzia i maszyny rolnicze. I w tym wypadku istniały duże różnice między regionami. W 1930 r. na osobę zatrudnioną w rolnictwie Czech przypadało

⁹ 44% gospodarstw rolnych objętych ankietą z 1926 r. w Słowacji stosowało pracę robotników sezonowych, natomiast na Śląsku 10%, na Morawach 23%, w Czechach 24%. Zob. O. Frankenberger, *Pracovní a mzdové poměry zemědělského dělnictva v republice Československé*, Praha 1928, s. 46. Część robotników sezonowych na ziemiach czeskich pochodziła ze Słowacji. J. Svetoň, *Obyvatelstvo Slovenska za kapitalizmu*, Bratislava 1959, s. 175 i n.

¹⁰ Frankenberger, *Pracovní...*, s. 42.

¹¹ Tamże, s. 48 i n.

¹² Według badaczy czechosłowackich gospodarstwa od 1 do 5 ha w zasadzie produkowały wystarczającą ilość produktów na wyżywienie rodziny, choć dochód należało uzupełniać dodatkowymi zarobkami. Gospodarstwa od 5 do 10 ha miały charakter samowystarczalny i dawały pewne nadwyżki towarowe, w kategorii od 10 do 20 ha część gospodarstw zatrudniała pracowników najemnych. Gospodarstwa o obszarze większym z reguły opierały się na pracy najemnej. *Československá statistika svazek 92*, cz. II, s. 7; por. też *Zemědělské dělnictvo v moderní české společnosti*, Praha 1971, s. 94—95. Podkreślić jednak należy, że dolna granica zatrudnienia pracowników najemnych w gospodarstwach chłopskich w Słowacji przypadała na gospodarstwa o powierzchni nieco wyższej niż na ziemiach czeskich. Por. Frankenberger, *Pracovní...*, s. 36.

Tab. 7. Struktura gospodarstw rolnych w Czechosłowacji w 1930 r.

Kategoria gospodarstw według powierzchni	Czechosłowacja		Czechy		Morawy i Śląsk		Słowacja		Ruś Podkarpacka	
	liczba bezwzględna	%	liczba bezwzględna	%	liczba bezwzględna	%	liczba bezwzględna	%	liczba bezwzględna	%
Gospodarstwa ogółem										
liczba w tys.	1 648,6	100,0	639,7	100,0	441,0	100,0	455,0	100,0	113,0	100,0
obszar w tys. ha	13 458,5	100,0	4 956,7	100,0	2 582,3	100,0	4 687,6	100,0	1 231,9	100,0
Poniżej 1 ha										
liczba w tys.	464,2	28,1	179,9	28,0	164,4	37,3	95,2	20,9	24,8	21,9
obszar w tys. ha	215,7	1,6	83,6	1,7	71,4	2,8	48,1	1,0	12,5	1,0
1—5 ha										
liczba w tys.	704,0	42,7	265,9	41,6	176,3	40,0	201,8	44,3	60,0	53,2
obszar w tys. ha	1 869,0	13,8	727,7	14,7	447,6	17,3	540,7	11,5	152,9	12,4
5—10 ha										
liczba w tys.	258,1	15,7	93,2	14,6	51,5	11,7	94,9	20,9	18,5	16,4
obszar w tys. ha	1 825,8	13,6	656,8	13,3	364,7	14,1	675,9	14,4	128,5	10,4
10—20 ha										
liczba w tys.	147,3	8,9	62,5	9,8	33,0	7,5	45,1	9,9	6,8	6,0
obszar w tys. ha	2 053,7	15,3	890,1	18,0	465,4	18,0	607,3	13,0	91,0	7,4
20—50 ha										
liczba w tys.	58,9	3,6	32,1	5,1	13,8	3,1	11,1	2,4	1,8	1,6
obszar w tys. ha	1 655,5	12,3	903,2	18,2	380,9	14,8	319,3	6,8	52,0	4,2
50—100 ha										
liczba w tys.	7,3	0,4	3,3	0,5	1,1	0,2	2,6	0,6	0,3	0,3
obszar w tys. ha	505,0	3,7	224,8	4,5	73,7	2,9	182,4	3,9	24,1	2,0
Powyżej 100 ha										
liczba w tys.	8,8	0,6	2,7	0,4	1,1	0,2	4,4	1,0	0,7	0,6
obszar w tys. ha	5 333,8	39,7	1 470,3	29,6	778,6	30,1	2 313,9	49,4	770,9	62,6

Źródło: Československá statistika, svazek 92, Řada XVI (sčítání z emědělských závodů, sešit 11), část II, s. 10—11.

0,68 KM mocy zainstalowanych silników, na Morawach i Śląsku 0,50 KM, lecz w Słowacji tylko 0,30 KM, na Rusi Podkarpackiej zaś 0,21 KM¹³. Jeśli jednak we wschodnich częściach państwa silniki stosowane w rolnictwie koncentrowały się w folwarkach¹⁴, na ziemiach czeskich często spotykano je w zamożnych gospodarstwach chłopskich. W Słowacji, a w jeszcze większym stopniu na Rusi Podkarpackiej, w uboższych (zwłaszcza w oddalonych od ośrodków miejskich) okolicach nadal powszechnie używano narzędzi i odzieży własnej produkcji¹⁵.

Różnicom w strukturze agrarnej, metodach gospodarowania i wyposażeniu gospodarstw towarzyszyły odmienne rozmiary rodzin chłopskich. Na Rusi Podkarpackiej w 1931 r. rodzina taka składała się przeciętnie z 5,08 osoby, w Słowacji z 4,55 osoby, natomiast w Czechach z 3,19 osoby, a na Morawach i Śląsku z 2,86 osoby¹⁶.

Tab. 8. Produkcja globalna oraz towarowa na 1 ha ziemi w gospodarstwach rolnych w Czechosłowacji w latach 1926—1930 (przeciętna roczna w koronach)

Rodzaj produkcji	Gospodarstwa rolne według powierzchni				
	do 2 ha	2—5 ha	5—20 ha	20—100 ha	ponad 100 ha
Produkcja globalna ogółem	4 712	3 687	2 986	3 081	3 209
Roślinna	1 430	1 331	1 262	1 638	1 803
Hodowlana	3 282	2 356	1 724	1 414	1 118
Przemysłu rolnego	—	—	—	29	288
Produkcja towarowa ogółem	2 034	2 106	2 054	2 539	2 775
w odsetkach produkcji globalnej	43,2	57,1	68,8	82,4	86,5
Roślinna	508	699	849	1 348	1 465
w odsetkach produkcji globalnej	35,5	52,5	66,0	82,3	81,3
Hodowlana	1 526	1 407	1 205	1 162	1 022
w odsetkach produkcji globalnej	46,5	59,7	69,9	82,2	91,4
Przemysłu rolnego	—	—	—	29	288
w odsetkach produkcji globalnej	—	—	—	100,0	100,0

Źródło: V. Brdlik, *Die sozialökonomische Struktur der Landwirtschaft in der Tschechoslowakei*, Berlin 1938, s. 140.

¹³ V. Brdlik, *Die sozialökonomische Struktur der Landwirtschaft in Tschechoslowakei*, Berlin 1938, s. 161—163.

¹⁴ Jeszcze w 1943 r. etnograf słowacki pisał, że w niektórych wsiach podgórskich „do niedawna” stosowano drewniany pług jedynie zaopatrzony w żelazne zakończenie, nadal zaś używano pługów wykonanych przez miejscowych kowali. Por. *Slovenská vlastiveda*, II, Bratislava 1943, s. 185.

¹⁵ Cenne informacje przynosi zwłaszcza cytowany wyżej II tom wydawnictwa *Slovenská vlastiveda*. Zob. też A. Pavlík, *Niektoré ekonomicko-sociálne problémy na severozápadnom Slovensku v rokoch 1929—1938*, Universitas Comeniana, Facultas Tyrnavensis, Společenské vedy. História 4, Bratislava 1973, s. 135 i n.

¹⁶ Brdlik, *Die Sozialökonomische...*, s. 140. Są to dane zebrane podczas badań nad budżetami gospodarstw.

Nawet w niedużych gospodarstwach rolnych stosunkowo znaczna część produkcji była przeznaczona na sprzedaż. Wobec tego, że nie były one samowystarczalne, utrzymanie zaś rodziny wymagało dodatkowych zarobków, pojawiały się dodatkowe formy związku gospodarki chłopskiej z rynkiem, trudne do statystycznego ujęcia (zob. tab. 8).

Oczywiście danych tych nie można przyjmować za typowe, odpowiadające przeciętnej towarowości gospodarstw rolnych w Czechosłowacji. Jest rzeczą znaną, że podobne informacje zebrać można z reguły od gospodarstw chłopskich lepszych niż przeciętne, bardziej związanych z rynkiem. Stąd też przytoczone liczby z pewnym prawdopodobieństwem odnieść należy do stosunków panujących na obszarach rozwiniętego rol-

Tab. 9. Gospodarstwa rolne w Czechosłowacji według kategorii osób w nich pracujących w 1930 r.

Kraj	Gospodarstwa rolne ogółem w tys.	Gospodarstwa rolne, w których pracowały							
		tylko osoby zatrudnione przejściowo		osoby zatrudnione stale					
		w tys.	w %	właściciel oraz członkowie rodziny		właściciel, członkowie rodziny i pracownicy najemni		tylko pracownicy najemni	
				w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %
Czechosłowacja	1648,6	184,9	11,2	1297,3	78,7	151,5	9,2	14,9	0,9
Czechy	639,6	81,4	12,7	472,4	73,9	80,2	12,5	5,6	0,9
Morawy i Śląsk	441,0	67,2	15,3	326,9	74,1	43,5	9,8	3,4	0,8
Słowacja	455,0	31,5	6,9	392,7	86,3	25,7	5,7	5,1	1,1
Ruś Podkarpacka	113,0	4,8	4,3	105,3	93,1	2,1	1,9	0,8	0,7

Źródło: V. Brdlik, *Die sozialökonomische Struktur der Landwirtschaft in der Tschechoslowakei*, Berlin 1938, s. 141.

nictwa Czech i Moraw, gdy natomiast towarowość gospodarstw chłopskich Słowacji i Rusi Podkarpackiej była niższa.

Z rozwiniętą produkcją towarową wiązało się zatrudnienie pracowników najemnych w części gospodarstw chłopskich. I w tym wypadku istniały duże różnice pomiędzy wschodnimi a zachodnimi częściami państwa (tab. 9). Ziemie czeskie (Czechy, Morawy i Śląsk) wyróżniały się stosunkowo dużym odsetkiem gospodarstw chłopskich zatrudniających pracowników najemnych. We wschodnich częściach państwa odsetek ten był o wiele mniejszy¹⁷.

¹⁷ Za gospodarstwa chłopskie przyjąć można te, w których pracowali właściciele i członkowie ich rodzin. Gospodarstwa zatrudniające wyłącznie pracowników najemnych miały z reguły charakter obszarnczy.

Oczywiście kryterium zatrudniania pracowników najemnych nie może być jedynym przy analizie struktury klasowej ludności chłopskiej, lecz nie dysponujemy innymi danymi, wystarczającymi do odpowiednich uzupełnień i modyfikacji. Przyniesione więc liczby mogą służyć do generalnego stwierdzenia, że warstwa drobnych przedsiębiorców kapitalistycznych na ziemiach czeskich stanowiła zapewne około 14% ogółu ludności chłopskiej, w Słowacji nieco ponad 6%, na Rusi Podkarpackiej zaś przeszło 2%¹⁸. Tendencjom do umocnienia tej warstwy, zwłaszcza na ziemiach czeskich, sprzyjał sposób przeprowadzenia reformy rolnej¹⁹. Podkreślić też należy, że warstwa drobnokapitalistycznych producentów rolnych na ziemiach czeskich w latach wielkiego kryzysu gospodarczego 1929—1933 znalazła się w korzystniejszej sytuacji niż te same środowiska Słowacji i Rusi Podkarpackiej²⁰. Interwencyjna polityka państwa zaś przyniosła najwięcej korzyści producentom towarowym²¹.

Analiza stosunków w rolnictwie Jugosławii napotyka szczególne trudności, wynikające z niedostatków prowadzonych w tym państwie badań statystycznych. Podobnie jak Czechosłowacja — powstała z krajów o odmiennej przeszłości i różnym układzie stosunków ekonomicznych — odznaczała się istotnym zróżnicowaniem struktury ludności w poszczególnych regionach. Północno-zachodnie terytoria przypominały strukturą zawodową i społeczną ludności Węgry lub centralne obszary Polski, inne regiony bliższe były Bułgarii lub Rumunii, a banowina Wrbaska miała jeszcze bardziej rolniczy charakter niż te ostatnie państwa (por. tab. 10).

Liczby obrazujące strukturę społeczną ludności rolniczej budzić jednak mogą pewne wątpliwości. Wynikają one zwłaszcza stąd, że w wynikach spisu ludności podano odrębnie ludność czynną zawodowo w podziale na osoby samodzielne, urzędników, robotników stałych, robotników dnieńkowych (wraz z parobkami), czeladników, pomagających członków rodziny i służbę domową, natomiast ludność bierną zawodowo wykazano tylko w podziale na znajdujących się na utrzymaniu: samodzielnych, urzędników, robotników (wszystkich grup łącznie) i pozostałych. Wobec nieznacznej liczebności „czeladników” (w całym państwie w rolnictwie do tej kategorii zaliczono 168 osób) oraz służby domowej (3202 osoby) sądzić należy, iż niemal wszyscy uwzględnieni w tej ostatniej kategorii „pozostałych” winni być traktowani jako utrzymywani przez pomagających członków rodziny. Przy utrzymywaniu się w Jugosławii wielkich rodzin taka interpretacja jest uzasadniona. Jednakże zastanawiać musi badacza, że liczba osób biernych zawodowo zaliczonych do kategorii ro-

¹⁸ J. Svetoň liczebność warstwy kapitalistycznej w Słowacji szacuje na 6,5% ogółu ludności rolniczej. Svetoň, *Obyvatelstvo...*, s. 123.

¹⁹ Zob. M. Otáhal, *Zápas o pozemkovou reformu v ČSR*, Praha 1973, s. 196 i n.

²⁰ Por. V. Lacina, *Krize československého zemědělství 1928—1934*, Praha 1974, s. 186—187.

²¹ Tamże, s. 235.

Tab. 10. Ludność rolnicza w Jugosławii w 1930 r. (czynni i bierni zawodowo)

Banowina	Ludność ogółem w tys.	W tym utrzymujący się z rolnictwa							
		razem		samodzielni		pomagający członkowie rodzin ^a		robotnicy ^b	
		w tys.	w % ogółu ludności	w tys.	w % ludności rolniczej	w tys.	w % ludności rolniczej	w tys.	w % ludności rolniczej
Jugosławia	13 934,0	10 670,6	76,6	5 850,9	54,8	3 957,0	37,1	836,8	7,8
Drawska	1 144,3	689,8	60,3	391,7	56,8	182,8	26,5	112,2	16,3
Drinska	1 534,7	1 263,2	82,3	769,4	60,9	461,6	36,5	29,8	2,4
Dunawska	2 387,3	1 783,5	74,7	846,8	47,5	539,2	30,2	392,9	22,0
Morawska	1 435,6	1 232,0	85,8	665,6	54,0	547,8	44,5	17,5	1,4
Primorska	901,7	753,2	83,5	399,2	53,0	328,7	43,6	24,4	3,2
Sawska	2 704,4	2 037,2	75,3	1 113,9	54,7	768,3	37,7	145,0	7,1
Wardarska	1 574,2	1 228,3	78,0	678,9	55,3	486,5	39,6	62,2	5,1
Wrbaska	1 037,4	914,6	88,2	539,0	58,9	348,7	38,1	24,9	2,7
Zetska	925,5	758,6	82,0	441,2	58,2	291,6	38,4	24,9	3,3
Belgrad	288,9	10,2	3,5	5,2	51,0	1,8	17,6	3,0	29,4

^a Dane obejmują liczbę osób pomagających (ujętych w grupie czynnych zawodowo) oraz liczbę osób biernych zawodowo nie zakwalifikowanych do samodzielnych, urzędników lub robotników.

^b Bez służby domowej.

Źródło: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine*, knjiga I, Beograd 1937, s. 2, 3, 30–69; knjiga IV, Sarajevo 1940, s. VIII.

Tab. 11. Osoby czynne zawodowo w rolnictwie Jugosławii w 1931 r. według grup społecznych

Banowina	Ogółem czynni zawodowo w rolnictwie (w tys.)	W tym w %			
		samodzielni	robotnicy	robotnicy dńówkowi i parobcy	pomagający członkowie rodzin
Jugosławia	5098,9	34,7	0,5	8,9	55,7
Drawska	372,9	31,6	0,0	21,9	45,7
Drinska	544,8	37,6	0,0	2,8	59,1
Dunawska	884,9	32,9	0,1	21,4	44,5
Morawska	599,9	35,4	0,4	1,6	62,6
Primorska	364,9	33,0	0,0	4,4	62,3
Sawska	1039,6	36,3	0,3	8,9	54,2
Wardarska	524,7	34,6	1,2	4,1	60,1
Wrbaska	401,9	35,0	0,4	3,3	61,2
Zetska	360,7	33,9	0,5	3,4	62,2
Belgrad	5,1	36,8	11,7	22,3	26,4

Źródło: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine*, knjiga I, Beograd 1937, s. 2, 3, 30–69.

botników jest znacznie niższa od liczby czynnych zawodowo. Wprawdzie racjonalnym tego wyjaśnieniem może być przypuszczenie, że robotnicy zatrudnieni w gospodarstwach chłopskich ze względu na specyfikę zatrudnienia i zamieszkiwanie razem z pracodawcą mogli nie mieć rodziny, lecz nie wyjaśnia to wszystkiego. Okazuje się bowiem, że w banowinie Morawskiej było 2418 robotników stałych, 9448 dniówkowych (i parobków), natomiast tylko 5593 członków ich rodzin. Wynikałaby stąd bardzo mała liczebność rodzin stałych robotników rolnych, co nie wydaje się prawdopodobne. Nasuwa się więc podejrzenie, że klasyfikacja osób biernych zawodowo nie zawsze była w pełni ścisła. Dla porównania więc uwzględnić należy także strukturę społeczną osób czynnych zawodowo w rolnictwie (tab. 11). Zestawienie to wnosi pewne poprawki do obrazu ukazanego przez tab. 10, zwłaszcza sugerując nieco większy udział robotników rolnych w niektórych regionach. Obydwie tabele dowodzą jednak niezbicie, że ogólna liczba robotników rolnych w Jugosławii była niezbyt duża, a koncentrowali się oni w banowinach Drawskiej (Słowenia) oraz Dunawskiej (północno-wschodnia część Serbii). Stosunkowo znaczniejszy odsetek robotników miała też banowina Sawska (Chorwacja). Specyficznym zjawiskiem był stosunkowo wysoki odsetek robotników stałych w banowinie Wardarskiej (Macedonia).

Badanie struktury agrarnej Jugosławii napotyka tę zasadniczą trudność, że spis rolny 1931 r. nie objął całości ziem zajmowanych przez gospodarstwa. Powierzchnia ujęta tym spisem wynosiła 10 646,0 tys. ha, natomiast rejestracja upraw w 1934/35 r. objęła 14 452,9 mln ha²².

Rozbieżności rozkładały się jednak rozmaicie na poszczególne regiony (tab. 12). Banowiny o największym odsetku robotników rolnych (Drawska i Dunawska) wykazywały najmniejsze różnice między spisem a rejestracją upraw. Najmniej wiarygodne były dane spisu dla banowin Primorskiej, Zetskiej i Wardarskiej. W rezultacie możemy posługiwać się liczbami obrazującymi strukturę agrarną tylko tych banowin, w których rozbieżności okazały się najmniejsze (zob. tab. 13).

Wobec niedoskonałości statystyk, którymi rozporządzam, przytaczanie stanu posiadania ziemi przez poszczególne grupy gospodarstw byłyby niecelowe.

W zestawieniu z tab. 11 i 12 dojść można do wniosku, że w banowinie Drawskiej istniała dość liczna warstwa drobnokapitalistycznych producentów rolnych, obok nich zaś wielka własność ziemska. Wielka własność była wyraźnie słabsza w banowinie Dunawskiej, w której jednak również statystyki wskazują na istnienie silnej warstwy drobnokapitalistycznych producentów rolnych. Ta ostatnia słabsza była wedle wszelkiego prawdopodobieństwa w banowinie Sawskiej.

²² *Statistički godišnjak*, 1936, s. 86—87, 132—133.

Tab. 12. Powierzchnia gospodarstw rolnych w Jugosławii według spisu rolnego z 1931 r. i rejestracji upraw z 1934/35 r.

Banowina	Powierzchnia gospodarstw objętych spisem				Powierzchnia objęta rejestracją upraw (w tys. ha)	Powierzchnia ogólna lasów (w tys. ha)	Powierzchnia objęta spisem bez lasów i innych ziem nieuprawnych w % powierzchni zarejestrowanej
	ogółem (w tys. ha)	w tym:					
		lasy (w tys. ha)	inne ziemie nieuprawne, lecz produktywne (w tys. ha)	nieużytki (w tys. ha)			
Jugosławia	10 646,0	1581,0	167,3	273,1	14 452,9	7779,8	59,7
Drawska	1 278,6	530,6	2,6	28,4	829,0	669,2	86,5
Drinska	1 245,4	158,2	55,4	55,0	1 415,0	1104,5	69,0
Dunawska	2 143,0	76,6	18,2	21,4	2 693,3	205,3	72,3
Morawska	1 186,2	201,1	19,0	23,3	1 392,1	622,1	67,7
Primorska	432,8	44,9	8,1	26,7	1 220,9	593,0	28,9
Sawska	1 766,4	222,8	10,5	39,1	2 351,7	1273,0	63,5
Wardarska	982,5	101,6	20,5	13,1	2 005,3	1236,8	42,3
Wrbaska	845,5	110,4	8,7	14,2	1 035,8	938,1	68,8
Zetska	753,7	134,7	24,0	51,8	1 497,0	1137,8	36,3
Belgrad	11,9	0,1	0,3	0,1	12,8	—	89,1

Źródło: *Statystyczny rocznik*, 1936, s. 89—109, 132—133, 152.

Tab. 13. Struktura gospodarstw rolnych w Jugosławii w 1931 r.

Banowina	Liczba gospodarstw ogółem	Kategorie gospodarstw według powierzchni													
		do 1 ha		1 do 5 ha		5 do 10 ha		10 do 20 ha		20 do 50 ha		50 do 100 ha		ponad 100 ha	
		liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Jugosławia	1 985 725	334 436	16,8	1 013 713	51,1	407 237	20,5	174 068	8,7	49 314	2,5	5156	0,3	1801	0,1
Drawska	154 628	31 442	20,3	57 350	37,0	28 832	18,6	24 470	15,8	10 785	7,0	1264	0,8	785	0,5
Drinska	217 366	31 679	14,6	107 150	49,3	48 141	22,1	23 036	10,6	6 742	3,1	503	0,2	115	0,1
Dunawska	336 618	53 533	15,9	157 362	46,7	71 545	21,3	38 172	11,3	13 821	4,1	1650	0,5	515	0,2
Morawska	227 106	22 082	9,7	124 088	54,7	57 270	25,2	20 005	8,8	3 395	1,5	219	0,1	47	0,0
Primorska	129 170	43 132	33,4	68 586	53,0	12 012	9,3	3 903	3,0	1 245	1,0	206	0,2	86	0,1
Wardarska	211 982	37 203	17,5	112 715	53,2	43 999	20,8	14 913	7,0	2 834	1,3	199	0,1	119	0,1
Sawska	423 849	73 703	17,4	248 026	58,5	78 115	18,4	20 389	4,8	3 016	0,7	316	0,1	284	0,1
Wrbska	151 821	17 340	11,5	76 365	50,3	35 549	23,4	19 357	12,7	2 968	2,0	190	0,1	52	0,0
Zetska	131 222	23 624	18,0	61 432	46,8	27 434	20,9	13 636	10,4	4 407	3,4	595	0,4	94	0,1
Belgrad	1 963	680	34,6	639	32,6	340	17,3	187	9,5	101	5,1	14	0,7	4	0,2

Źródło: *Statistički godišnjak*, 1936, s. 86–87.

O wiele trudniej formułować wnioski dla innych regionów państwa. Nie ulega wątpliwości, że gospodarstwa chłopskie zatrudniające pracowników najemnych były tam mniej liczne. W Macedonii (banowina Wardarska) domyślać się można silnych przeżytków feudalnych, jeśli uwzględnimy, że zniesienie stosunków feudalnych w rolnictwie nastąpiło dopiero po I wojnie światowej²³.

Nie dysponuję źródłami, które pozwoliłyby na podsumowanie regionalnych różnic w wyposażeniu technicznym rolnictwa jugosłowiańskiego. Według danych z 1925 r. dla całego państwa na 1000 gospodarstw rolnych przypadło 128 radeł oraz 438 pługów. Nieznacznym import nowoczesnych maszyn rolniczych świadczył o ich małym rozpowszechnieniu. Niskie było zużycie nawozów sztucznych²⁴. Uzasadnione będzie przypuszczenie, że najlepiej technicznie wyposażone były gospodarstwa rolne Słowenii, północnej Serbii i Chorwacji.

W tych warunkach towarowość gospodarstw rolnych pozostawała niska, o czym świadczyły niewielkie rozmiary eksportu produktów rolnych w stosunku do ich wytwórczości. W 1928 r., gdy zbiory zbóż w Jugosławii kształtowały się wyjątkowo wysoko, a zarazem trwała jeszcze pomyślna koniunktura na rynkach światowych, na eksport przeznaczono 5,77% całej produkcji pszenicy. W latach 1930 i 1931 odsetek ten wyniósł 1,15%²⁵. Jeśli zważyć, że w kraju rolniczym wewnętrzny zbytek zboża na potrzeby ludności pracującej w innych gałęziach gospodarki nie mógł być zbyt duży, pszenica zaś należała do najbardziej towarowych produktów rolnictwa, oznacza to dominację gospodarki naturalnej na większej części powierzchni kraju.

Nie mamy bliższych danych o zatrudnieniu pracowników najemnych przez gospodarstwa chłopskie. W tych warunkach I. Vinski przeprowadził szacunek struktury społecznej ludności Jugosławii przyjmując wielkość posiadanego gospodarstwa za kryterium podziału ludności samodzielnej w rolnictwie. Założył on, że do burżuazji wiejskiej zaliczyć należy właścicieli gospodarstw przekraczających 20 ha. Takie określenie nie może wystarczyć. W regionach o wyższym poziomie gospodarki towarowej w rolnictwie granica ta zapewne ulegała obniżeniu, natomiast na obszarach o gospodarce tradycyjnej, gdy towarzyszyła temu zła jakość gleby oraz wieloosobowe rodziny, rozmiary gospodarstw niekapitalistycznych mogły być większe. Nie dysponujemy jednak doskonalszymi materiałami i przyjmując musimy powyższy szacunek. Wynika z niego, że w 1938 r. (dla którego I. Vinski sporządził swe obliczenia) około 2,7% ludności rolni-

²³ Por. A. Apostołow, *Kolonizacijata na Makedonija wo stara Jugostawija*, Skopje 1966, s. 48 i n.

²⁴ N. Vućo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930—1934*, Beograd 1968, s. 62 i n.

²⁵ Tamże, s. 78.

czej tworzyły środowiska drobnokapitalistyczne²⁶. Odsetek ten kształtował się jednak rozmaicie w różnych regionach państwa.

W Polsce odsetek robotników wśród ogółu ludności rolniczej kształtował się stosunkowo wysoko, gdyż przeciętna dla całego państwa wyno-

Tab. 14. Ludność rolnicza w Polsce w 1931 r. (czynni i bierni zawodowo)*

Województwo	Ludność ogółem (w tys.)	W tym utrzymujący się z rolnictwa					
		razem (w tys.)	w % ogółu ludności	samodzielni i pracujący członkowie rodziny		robotnicy	
				w tys.	w % ludności rolniczej	w tys.	w % ludności rolniczej
Polska	31 915,8	19 346,9	60,6	16 494,3	85,3	2 816,0	14,6
m. Warszawa	1 171,9	4,7	0,4	2,9	61,5	1,1	22,5
Warszawskie	2 529,2	1 538,9	60,8	1 150,3	74,7	383,4	24,9
Łódzkie	2 632,0	1 278,2	48,6	996,5	78,0	279,4	21,9
Kieleckie	2 935,7	1 667,9	56,8	1 453,1	87,1	212,3	12,7
Lubelskie	2 464,9	1 749,1	71,0	1 510,0	86,3	236,2	13,5
Białostockie	1 643,8	1 149,3	69,9	1 046,2	91,0	101,9	8,9
Wileńskie	1 275,9	922,3	72,3	845,9	91,7	75,1	8,1
Nowogródzkie	1 057,1	871,2	82,4	821,1	94,3	49,0	5,6
Poleskie	1 131,9	912,1	80,6	876,3	96,1	35,1	3,8
Wołyńskie	2 085,6	1 655,8	79,4	1 580,0	95,4	74,1	4,5
Poznańskie	2 106,5	991,9	47,1	545,4	55,0	440,1	44,4
Pomorskie	1 080,1	556,0	51,5	340,0	61,2	213,2	38,3
Śląskie	1 295,0	157,5	12,2	122,1	77,6	34,6	22,0
Krakowskie	2 297,8	1 368,0	59,5	1 218,3	89,1	148,5	10,9
Lwowskie	3 127,4	2 145,6	68,6	1 926,7	89,8	216,1	10,1
Stanisławowskie	1 480,3	1 105,4	74,7	974,9	88,2	129,6	11,7
Tarnopolskie	1 600,4	1 273,2	79,6	1 084,2	85,2	186,5	14,6

* W liczbach podanych w tabeli nie są zawarte dane o ludności utrzymującej się z ogrodnictwa, rybactwa i leśnictwa.

Źródło: *Statystyka Polski*, seria C, z. 62, s. 49–50.

siła 14,6%. Kryły się jednak za nią duże różnice regionalne, podobnie jak rozmaity był odsetek ludności rolniczej w poszczególnych województwach (tab. 14). Wyróżnić więc można kilka obszarów o odmiennym charakterze społeczno-ekonomicznym.

Województwa zachodnie (poznańskie i pomorskie; śląskie — ze względu na wyjątkowo wysoki poziom uprzemysłowienia — pozostawiam poza zakresem tych rozważań) miały wprawdzie większy odsetek ludności rol-

²⁶ I. Vinski, *Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka Jugoslavije u 1938 godini*, Zagreb 1970, s. 143.

niczej niż ziemie czeskie, lecz zarazem znacznie wyższy odsetek robotników rolnych. Były to województwa o rolnictwie towarowym, w dużej mierze kapitalistycznym. Województwa wschodnie (białostockie, wileńskie, nowogródzkie, poleskie i wołyńskie) wyróżniały się wyjątkowo wysokim odsetkiem ludności rolniczej oraz niskim udziałem robotników. Również rolniczy charakter miały województwa lubelskie, lwowskie, stanisławowskie i tarnopolskie, lecz większą rolę odgrywali tam robotnicy rolni. Wszystkie wymienione województwa pod względem udziału osób utrzymujących się z rolnictwa wśród ogółu ludności przypominały rolnicze kraje bałkańskie. Pozostałe województwa miały niższy odsetek osób utrzymujących się z rolnictwa, a zarazem liczniejszą warstwę robotników rolnych. Zróżnicowanie to częściowo pokrywało się z dawnymi granicami zaborów.

Podstawowa część ludności chłopskiej w Polsce utrzymywała się z pracy na małych lub średnich gospodarstwach o niekapitalistycznym charakterze (tab. 15)²⁷. Tym, co wyróżniało gospodarstwa typu kapitalistycznego, było przede wszystkim zatrudnianie siły najemnej. Rozpatrzmy więc rozmieszczenie gospodarstw o powierzchni do 50 ha zatrudniających pracowników najemnych według województw (tab. 16).

Z danych tych wynika, że warstwa drobnych przedsiębiorców kapitalistycznych najliczniejsza była w województwach zachodnich (włączając w to również woj. śląskie), natomiast najsłabsza w województwach wschodnich i południowo-wschodnich. To zróżnicowanie wiązało się z odmienną strukturą narodowościową. Województwa o najniższym odsetku kapitalistycznych gospodarstw chłopskich zamieszkiwała przeważnie lud-

Tab. 15. Gospodarstwa rolne w Polsce w 1931 r.

Grupa gospodarstw według powierzchni	Liczba gospodarstw	W tym gospodarstwa				Samodzielni wraz z rodzinami	
		zatrudniające		nie zatrudniające		w tys.	w %
		pracowników najemnych					
		liczba	w %	liczba	w %		
Ogółem	3 196 344	299 425	9,4	2 896 919	90,6	15 696,5 ^a	100,0
do 2 ha	747 133	23 562	3,2	723 571	96,8	2 998,4	19,1
2-5 ha	1 136 226	71 158	6,3	1 065 068	93,7	5 531,5	35,2
5-10 ha	728 778	80 598	11,1	648 180	88,9	3 944,0	25,1
10-15 ha	190 965	39 803	20,8	151 162	79,2	1 105,1	7,0
15-50 ha	118 198	45 594	38,6	72 604	61,4	694,0	4,4
50 i więcej	14 665	14 665	100,0	—	—	57,3	0,4
nie wiadoma	260 379	24 045	9,2	236 334	90,8	1 366,1	8,7

^a Bez dożywników.

Źródło: *Statystyka Polski*, seria C, z. 62, s. 58, 60.

²⁷ Szczegółową analizę struktury agrarnej i jej ewolucji zob. M. Mieszczanowski, *Struktura agrarna Polski międzywojennej*, Warszawa 1960.

Tab. 16. Gospodarstwa rolne do 50 ha w Polsce w 1931 r. według województw oraz struktura narodowościowa ludności

Województwo	Gospodarstwa rolne do 50 ha powierzchni					Odsetek ludności	
	ogółem	zatrudniające		nie zatrudniające		polskiej	innej
		pracowników		najemnych			
		liczba	w %	liczba	w %		
Polska	3 181 679	284 760	8,9	2 836 919	91,1	64,7	35,3
Warszawskie	209 900	25 629	12,2	184 271	87,8	87,9	12,1
Łódzkie	182 860	27 542	15,1	155 318	84,9	79,4	20,6
Kieleckie	275 732	23 491	8,5	252 232	91,5	88,8	11,2
Lubelskie	306 311	28 551	9,3	277 760	90,7	81,4	18,6
Białostockie	193 831	12 174	6,3	181 717	93,7	67,9	32,1
Wileńskie	168 935	12 669	7,5	156 266	92,5	50,2	49,8
Nowogródzkie	161 519	9 996	6,2	151 523	93,8	34,6	65,4
Poleskie	168 342	5 591	3,3	162 751	96,7	11,2	88,8
Wolyńskie	303 924	14 279	4,7	289 645	95,3	15,6	84,4
Poznańskie	89 409	18 929	21,2	70 480	78,8	90,3	9,7
Pomorskie	55 692	9 503	17,1	46 189	82,9	89,7	10,3
Śląskie	20 957	4 497	21,5	16 460	78,5	86,0	14,0
Krakowskie	240 344	35 543	14,8	204 801	85,2	89,3	10,7
Stanisławowskie	209 925	13 886	6,6	196 039	93,4	16,3	83,7
Lwowskie	366 989	32 271	8,8	334 718	91,2	46,6	53,4
Tarnopolskie	226 958	10 209	4,5	216 749	95,5	36,9	63,1

Źródło: *Statystyka Polski*, seria C, z. 62, s. 58–59; Z. Landau, J. Tomaszewski, *Robotnicy przemysłowi w Polsce. Materialne warunki bytu 1918–1939*, Warszawa, s. 95.

ność białoruska i ukraińska. Województwa o najwyższym odsetku takich gospodarstw miały jednoznacznie polski charakter, a niezbyt liczną mniejszość narodową stanowili tam Niemcy. W całym państwie szacować można odsetek środowisk kapitalistycznych wśród ludności rolniczej na około 8⁰/₀²⁸.

²⁸ Udział właścicieli gospodarstw rolnych zatrudniających siłę roboczą oraz ich rodzin w ogólnej liczbie ludności w gospodarstwach rolnych wynosił 8,3%. *Statystyka Polski*, seria C, z. 94b, s. 11. J. Żarnowski do warstwy drobnych przedsiębiorców kapitalistycznych zalicza jedynie właścicieli gospodarstw powyżej 15 ha (z rodzinami), zatrudniających pracowników najemnych, a więc — według niego — nie więcej niż 500 do 700 tys. osób. J. Żarnowski, *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1973, s. 131, 135. Jest to rozstrzygnięcie arbitralne, aczkolwiek zgodzić się należy, iż nie każdy rolnik zatrudniający pracownika najemnego stawał się drobnym kapitalistą. Zdecydowana większość tej grupy powinna jednak być traktowana jako środowisko na wpół kapitalistyczne. W obliczeniach J. Żarnowskiego znalazł się zresztą błąd, gdyż samodzielni rolnicy wraz z rodzinami posiadający gospodarstwa od 15 do 50 ha (traktowane jako chłopskie) liczyli w 1931 r. 234,7 tys. osób — *Statystyka Polski*, seria C, z. 94 b, s. 2. W obliczeniach tych pominięto ludność wiejską trudniącą się nierolniczymi procederami kapitalistycznymi (np. lichwa), gdyż dane, którymi dysponujemy, na to nie pozwalają. Ogólna liczba ludności rolniczej mającej zawód poboczny poza rolnictwem wynosiła w 1931 r. 272,8 tys. (w tym z gospodarstw zatrudniających siły najemne

Stosunkowo dość dużo danych posiadamy o rozmiarach produkcji towarowej gospodarstw chłopskich w Polsce. Zawdzięczamy je badaniom nad rachunkowością gospodarstw, prowadzonym przez Państwowy Instytut Naukowy Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach (tab. 17). Wyniki tych badań wywołują jednak wiele zastrzeżeń, a zwłaszcza należy pa-

Tab. 17. Udział produkcji towarowej w ogólnej produkcji gospodarstw chłopskich prowadzących rachunkowość w 1928/29 r.

Województwo	Kategorie gospodarstw	Przychód surowy w zł na gospodarstwo	W tym przychód gotówkowy z rolnictwa		Przychody pozagospodarcze (pożyczki, sprzedaż ziemi itp.) w zł
			w zł	w %	
Polska	2—50 ha	7 925	4 484	56,6	1960
	2—3 ha	2 344	1 107	47,2	300
	3—5 ha	3 377	1 623	48,1	1000
	5—10 ha	4 772	2 588	54,2	1690
	10—15 ha	6 861	4 134	60,3	1760
	15—30 ha	9 138	5 580	61,1	2110
	30—50 ha	17 128	12 033	70,3	5500
Pomorskie		11 777	7 448	63,2	2224
Poznańskie		11 963	7 994	66,8	1783
Śląskie		10 293	6 722	65,3	579
Łódzkie		7 663	4 876	63,6	3361
Warszawskie		10 403	6 814	65,5	3320
Białostockie		5 498	2 678	48,7	557
Lubelskie		6 758	3 898	57,7	1938
Kieleckie		6 464	3 697	57,2	3208
Krakowskie		6 445	3 288	51,0	2003
Lwowskie		4 962	2 364	47,6	1429
Stanisławowskie		5 134	2 324	45,0	885
Tarnopolskie		5 150	2 647	51,4	1415
Wołyńskie		6 899	3 787	54,9	2052
Poleskie		5 436	2 519	46,3	1318
Nowogródzkie		4 778	2 090	43,7	1682
Wileńskie		4 461	1 538	34,5	720

Źródło: *Badania nad opłacalnością gospodarstw włościańskich w roku gospodarczym 1928/29*, cz. I, Warszawa 1931, s. 42—43, 172—215; cz. II, Warszawa 1932, s. 1, 27, 43.

miętać, że obejmowały gospodarstwa lepiej niż przeciętnie prowadzone, o większej powierzchni i wyższym stopniu towarowości²⁹. Zwłaszcza od-

29,6 tys.) — *Statystyka Polski*, seria C, z. 94 b, s. 11. Badania ankietowe świadczyły o rozpowszechnieniu pożyczek lichwiarskich (udzielanych także przez rolników), lecz liczby osób trudniących się tym procederem ustalić nie sposób. Por. T. Zakrzewski, *Lichwa na wsi*, Lwów 1927.

²⁹ Por. Z. Landau, J. Tomaszewski, *Gospodarka Polski międzywojennej 1918—1939*, t. II, *Od Grabskiego do Piłsudskiego. Okres kryzysu poinflacyjnego i ożywienia koniunktury 1924—1929*, Warszawa 1971, s. 167—169.

biegają od rzeczywistości dane dotyczące województw wschodnich, gdzie badania objęły gospodarstwa znacznie odbiegające metodami gospodarowania od przeciętnych. Rzeczywisty więc poziom towarowości polskiego rolnictwa był niższy, niż to wskazują liczby. W wielu regionach na wschodzie państwa produkcja rolna nosiła charakter nietowarowy, na zbyt zaś przeznaczano tylko niewielką część produktów, by móc opłacić podatki

Tab. 18. Zużycie nawozów sztucznych w Polsce według regionów w stosunku do ogólnego zapotrzebowania w 1928 r.

Grupa województw	Zużycie nawozów sztucznych w odsetkach zużycia całego kraju	Powierzchnia w odsetkach powierzchni państwa	Ludność rolnicza w odsetkach ogólnej liczby ludności rolniczej
Polska	100,0	100,0	100,0
Woj. zachodnie	53,2	12,1	12,4
Woj. centralne	31,6	35,5	38,5
Woj. południowe	12,8	20,4	28,5
Woj. wschodnie	2,4	32,0	20,6

Źródło: Z. Landau, *Dwusektorowy układ gospodarki Polski międzywojennej i jego konsekwencje*, „Przegląd Historyczny”, 1972, nr 3.

i poczynić najbardziej niezbędne zakupy (np. sól)³⁰. Uzasadniony więc będzie wniosek, że w okresie dobrej koniunktury gospodarstwa chłopskie w województwach zachodnich miały w dużym stopniu charakter towarowy, lecz mogło dotyczyć to jedynie dużych gospodarstw w pozostałych województwach. Na wschodzie państwa przeważała gospodarka naturalna. Głębokie różnice metod gospodarowania ujawnia statystyka nawozów sztucznych (tab. 18). Liczby te świadczą również o istotnych różnicach w powiązaniu gospodarki rolnej z rynkiem. Jeśli województwa zachodnie mogły być porównywane z ziemiami czeskimi (choć ustępowały im pod względem stopnia rozwoju stosunków kapitalistycznych), to rolnictwo województw wschodnich przypominać mogło stosunki panujące w zacytowanych regionach państw bałkańskich.

Wielki kryzys gospodarczy pogłębił izolację dużej części gospodarstw chłopskich w Polsce od rynku, a nawet spowodował regres w województwach zachodnich³¹.

W Rumunii odsetek robotników wśród ludności rolniczej kształtował się niezbyt wysoko (tab. 19). Niestety, wyniki spisu ludności z 1930 r.

³⁰ Por. J. Tomaszewski, *Z dziejów Polesia 1921—1939. Zarys stosunków społeczno-ekonomicznych*, Warszawa 1963, s. 65 in. Przytoczone tam wyniki badań nad gospodarstwami rolnymi na Polesiu znacznie odbiegają od wskazanych w tab. 17.

³¹ Szerzej zob. Z. Landau, *Dwusektorowy układ gospodarki Polski międzywojennej i jego konsekwencje*, „Przegląd Historyczny”, 1972, nr 3; por. też Żarnowski, *Spółeczeństwo...*, s. 138 i n.

Tab. 19. Ludność rolnicza w Rumunii w 1930 r. (czynni zawodowo)

Prowincja	Ludność ogółem	W tym utrzymujący się z rolnictwa (czynni i bierni zawodowo)		Ludność czynna zawodowo w rolnictwie								
				ogółem w tys.	w tym				pracujący członkowie rodzin		inni	
					samodzielni		pracownicy najemni		w tys.	w %	w tys.	w %
					w tys.	w %	w tys.	w %				
Rumunia	18 057,0	13 063,2	72,3	8231,1	2915,3	35,4	144,5	1,8	4585,8	55,7	523,6	6,4
Oltenia	1 513,2	1 279,4	84,6	838,6	303,2	36,2	9,7	1,2	496,9	59,3	22,1	2,6
Muntenia	4 029,0	2 588,6	64,2	1624,6	554,7	34,1	27,6	1,7	902,2	55,5	130,4	8,0
Dobrudża	815,5	588,0	72,1	350,8	121,7	34,7	8,6	2,4	201,9	57,6	17,3	4,9
Moldawia	2 433,6	1 784,5	73,3	1105,4	412,2	37,3	16,8	1,5	629,7	57,0	39,3	3,6
Eesarabia	2 864,4	2 363,7	82,5	1428,7	525,4	36,8	12,5	0,9	863,7	60,4	21,4	1,5
Bukowina	853,0	593,7	69,6	381,8	138,5	36,3	6,5	1,7	201,4	52,7	30,5	8,0
Transylwania	3 218,0	2 284,4	71,0	1449,6	513,4	35,4	39,4	2,7	762,2	52,6	118,2	8,2
Banat	939,9	615,4	65,5	422,1	151,4	35,9	7,7	1,8	212,6	50,4	48,0	11,4
Kriszana i Maramuresz	1 390,4	965,5	69,4	629,4	194,7	30,9	15,6	2,5	315,3	50,1	96,3	15,3

Źródło: *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*, t. V, s. 3, 6, 9, 12, 15, 18, 21, 24, 27, 30.

zostały opracowane w podziale na stanowiska społeczne wyłącznie dla ludności czynnej zawodowo, co utrudnia porównanie. Co więcej, niezbyt przejrzyste jest znaczenie kategorii społecznej „inni” (alții). Według wyjaśnień rumuńskiego Centralnego Instytutu Statystycznego składała się ona w środowiskach wiejskich przede wszystkim z różnego rodzaju elementów proletariackich, które należy zaliczyć do robotników, oraz z żołnierzy itp.³² Nie posiadając możliwości bliższego rozpatrzenia tych różnych grup, całą ludność określoną mianem „inni” zaliczyć wypadnie do robotników, choć spowoduje to nieco zbyt wysoki szacunek. Tym samym więc odsetek robotników wśród ludności czynnej zawodowo w rolnictwie rumuńskim wynosił poniżej 8⁰/. Najniższy odsetek wykazywała Besarabia, najwyższy — zachodnie regiony państwa. Dodajmy, że wśród robotników zaliczonych do rolnictwa około 200 tys. pracowało w lasach³³.

Tab. 20. Struktura agrarna Rumunii w 1930 r.

Kategoria gospodarstw według powierzchni	Liczba gospodarstw		Powierzchnia gospodarstw			
	w tys.	w %	ogólna		uprawna	
			w tys. ha	w %	w tys. ha	w %
Ogółem	3280	100,0	19 750	100,0	12 850	100,0
0—1 ha	610	18,6	320	1,6	275	2,1
1—3 ha	1100	33,5	2 200	11,1	1 850	14,4
3—5 ha	750	22,8	3 015	15,3	2 475	19,3
5—10 ha	560	17,1	3 955	20,0	3 110	24,2
10—20 ha	180	5,5	2 360	12,0	1 715	13,3
20—50 ha	55	1,7	1 535	7,8	1 015	7,9
50—100 ha	13	0,4	895	4,5	540	4,2
100—500 ha	10	0,3	2 095	10,6	920	7,2
Ponad 500 ha	3	0,1	3 375	17,1	950	7,4

Źródło: *Anuarul statistic al României 1939 și 1940*, s. 403.

Nie dysponuję bardziej szczegółowymi informacjami o strukturze agrarnej. W skali całego kraju dominowały gospodarstwa niewielkie, do 5 ha (tab. 20). Dodatkowe informacje świadczą, że największe rozdrobnienie gruntów występowało na Bukowinie oraz w regionach karpacczych³⁴.

Stosunkowo niezbyt duża część produkcji rolnej miała charakter towarowy. W 1928 r. wartość eksportu rolnego wynosiła 18⁰/% wartości całej produkcji tej gałęzi gospodarki³⁵. Oczywiście, pamiętać trzeba, że

³² *Situația clasei muncitoare din România 1914—1944*, București 1966 s. 229.

³³ Tamże, s. 184.

³⁴ Na obszarach tych przypadało na głowę ludności rolniczej od 0,83 do 0,92 ha ziemi uprawnej, przy przeciętnej dla kraju 1,34 ha. *Anuarul statistic al României 1939 și 1940*, s. 404.

³⁵ Tamże, s. 403, 577.

wartość eksportu obliczono według cen innych niż wartość produkcji. Zarazem pewna część produktów rolnych znajdowała zbyt w kraju, choć w społeczeństwie rolniczym nie stanowiło to dużych ilości.

Niska towarowość rolnictwa wiązała się z jego niewystarczającym wyposażeniem technicznym³⁶. Podkreślić jednak należy znaczny postęp dokonany w latach 1905—1927³⁷.

Współcześni badacze rumuńscy oceniają, że do kategorii gospodarstw chłopskich o charakterze kapitalistycznym zaliczyć trzeba te, które posiadały powyżej 10 ha (przyjmując zarazem jako granicę wielkiej własności ziemskiej 50 ha). Przy tym założeniu odsetek gospodarstw chłopskich o charakterze kapitalistycznym szacować można na 5,70%³⁸. Założenie powyższe jest jednak dość arbitralne i sądzić można, że przynajmniej w regionach o bardziej prymitywnej gospodarce lub o licznych rodzinach³⁹ granicę tę należałoby podnieść. Zarazem jednak doliczyć trzeba nieznaną liczbę gospodarstw czerpiących dochody dodatkowe z nierolniczych procedurów kapitalistycznych. W sumie warstwa drobnych przedsiębiorców kapitalistycznych nie osiągała 6% ogółu ludności chłopskiej w Rumunii.

Zaznaczyć należy, że zróżnicowaniu regionalnemu struktury społeczno-ekonomicznej rolnictwa rumuńskiego towarzyszyły różnice struktury narodowościowej ludności (tab. 21). Niestety, dane statystyki narodowościowej w Rumunii nie są zbyt dokładne, a zwłaszcza umniejszyły liczbę ludności ukraińskiej i bułgarskiej, toteż traktować je należy jedynie jako pewne przybliżenie. Na podkreślenie zasługuje koncentracja ludności wę-

³⁶ Por. T. Udrea, *Le problème agraire en Roumanie pendant la période 1939—1945. La réforme agraire de 1945*, [w:] *Nouvelles études d'histoire*, Bucarest 1970, s. 339—340; C. Murgescu, *Reforma agrară din 1945*, București 1956, s. 57—58.

³⁷ Por. V. Bozga, *Criza agrară în România dintre cele două războaie mondiale*, București 1975, s. 84—85.

³⁸ Udrea, *Le problème...*, s. 335. Według C. Murgescu (*Reforma...*, s. 63) w 1941 r. w 1,5% gospodarstw pracowali tylko pracownicy najemni (z reguły były to wielkie posiadłości), w 15,3% zaś pracowali robotnicy obok właścicieli i ich rodzin. Odsetek ten jest bardzo wysoki w porównaniu z innymi omawianymi tutaj krajami, jeśli zważyć, że pod innymi względami rolnictwo rumuńskie w latach międzywojennych należało do bardzo zacofanych. Trudno więc liczbę tę przyjmować jako wskaźnik orientujący o liczebności warstwy drobnokapitalistycznych przedsiębiorców na wsi rumuńskiej. Dodać należy, że ten sam autor zwraca uwagę na rozpowszechnienie przedkapitalistycznych form wyzysku w rolnictwie rumuńskim (tamże, s. 71—77). Wprawdzie reforma rolna stała się czynnikiem przyspieszającym rozwój stosunków kapitalistycznych w rolnictwie (por. m. in. G. Ionescu-Sișești, N. Cornățianu, *La réforme agraire en Roumanie et ses conséquences*, Bucarest 1937, *passim*; Murgescu, *Reforma...*, *passim*), lecz przemiany zostały zahamowane w następstwie kryzysu agrarnego.

³⁹ W całej Rumunii 7,3% gospodarstw domowych na wsi liczyło 8 lub więcej domowników, w Banacie — 4,0%, w Dobrudży — 10,1%. *Anuarul statistic al României 1939 și 1940*, s. 128—131.

Tab. 21. Struktura ludności Rumunii według języka ojczystego w 1930 r.

Prowincja	Ludność ogółem w tys.	W tym ludność o języku ojczystym											
		rumuńskim		węgierskim		niemieckim		ukraińskim		rosyjskim		bułgarskim	
		w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %
Rumunia	18 057,0	13 180,9	73,0	15 54,5	8,6	760,7	4,2	641,5	3,6	451,0	0,5	364,4	2,0
Oltenia	1 513,2	1 439,5	98,7	2,2	0,1	3,2	0,2	0,0	0,0	0,7	0,0	0,4	0,0
Muntenia	4 029,0	3 884,6	96,4	33,0	0,8	21,8	0,5	0,6	0,0	10,2	0,3	3,4	0,0
Dobruża	815,5	369,1	45,3	2,1	0,3	12,4	1,5	0,1	0,0	40,9	5,0	183,6	22,5
Moldawia	2 433,6	2 250,7	92,5	23,9	1,0	8,0	0,3	4,7	0,2	11,3	0,5	1,2	0,0
Besarabia	2 864,4	1 598,6	55,8	0,7	0,0	80,6	2,8	331,2	11,6	370,1	12,9	164,6	5,7
Bukowina	853,0	350,9	41,4	11,9	1,4	93,8	11,0	280,7	32,9	11,2	1,3	0,1	0,0
Transylwania	3 218,0	1 873,7	58,2	997,6	31,0	246,6	7,7	1,3	0,0	3,3	0,1	0,8	0,0
Banat	939,9	520,0	55,3	105,6	11,2	231,1	24,6	3,9	0,4	1,5	0,2	9,9	0,1
Kriszana i Maramuresz	1 390,4	839,5	60,4	377,5	27,1	63,2	4,5	19,0	1,4	1,8	0,1	0,4	0,0

Źródło: *Anuarul statistic al României 1939 și 1940*, s. 64–69.

gierskiej i rumuńskiej w prowincjach o wyższym stopniu rozwoju gospodarki kapitalistycznej w rolnictwie. Ludność ukraińska i rosyjska zamieszkiwała natomiast prowincje, gdzie rolnictwo było mniej towarowe.

Odsetek robotników wśród ludności rolniczej Węgier był szczególnie wysoki, w następstwie wielkich rozmiarów obszarnej własności ziemskiej (tab. 22). Badacze węgierscy zwracają uwagę, że duża część gospodarstw chłopskich liczących do 11,5 ha (20 holdów) nie wystarczała na utrzymanie ich właścicieli oraz rodzin, toteż były one dodatkowym źródłem siły roboczej⁴⁰.

Tej strukturze ludności rolniczej odpowiadała struktura agrarna kraju (tab. 23)⁴¹. Nad całą gospodarką ciążyły olbrzymie latyfundia, którym

Tab. 22. Ludność rolnicza na Węgrzech w 1930 r. (czynni i bierni zawodowo)

Grupa społeczna ludności rolniczej	W tys. osób	W % ogółu ludności rolniczej
Ludność rolnicza	4 499,4	100,0
Właściciele i dzierżawcy gospodarstw rolnych	2 522,6	56,1
o powierzchni ponad 57,5 ha	25,1	0,6
o powierzchni od 11,5 do 57,5 ha	286,3	6,4
o powierzchni od 0,58 do 11,5 ha	2 211,2	49,1
Robotnicy rolni	1 824,9	40,6
w tym posiadający gospodarstwa do 0,58 ha	271,8	6,0
Inni	151,9	3,4

Źródło: *Annuaire statistique hongrois*, 1938, s. 18.

towarzyszyło niezmierne rozdrobnienie gospodarstw chłopskich. W drugiej połowie XIX w. i w latach międzywojennych rozdrobnienie to uległo pogłębieniu⁴².

Nie dysponując danymi, które pozwoliłyby ustalić zakres stosowania pracy najemnej w węgierskich gospodarstwach chłopskich, ani też stopień ich powiązania z rynkiem. Sądzić można, że część gospodarstw o powierzchni przekraczającej 20 holdów (11,5 ha) miała charakter kapitalistyczny. Ludność utrzymująca się z posiadania tych gospodarstw i pracy w nich stanowiła 11,3% ogółu właścicieli i dzierżawców w 1930 r., a 6,4% ogółu ludności rolniczej (zob. tab. 22). Uzasadnionym więc będzie wniosek, że jeśli nawet uwzględnimy inne procedury kapitalistyczne wystę-

⁴⁰ P. Gunst, *Reforma rolna na Węgrzech w 1920 r.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych, t. XXXII, 1971, s. 72.

⁴¹ Te same dane podaje Gunst, *Reforma...*, s. 83. W książce I. T. Berend, M. Szuhay, *A töké gazdaság története Magyarországon 1848—1944*, Budapest 1973, s. 302, znajdujemy liczby odmienne (bez wskazania źródła), lecz różnice są niewielkie i nie wpływają na wnioski.

⁴² Por. I. T. Berend, G. Ránki, *A magyar gazdaság száz éve*, Budapest 1972, s. 150 i n.

Tab. 23. Struktura agrarna Węgier w 1935 r.

Kategoria gospodarstw rolnych	Liczba gospodarstw (w tys.)	Powierzchnia gospodarstw						
		ogółem (w tys. ha)	W tym:					
			ziemie orne		pastwiska		lasy	
			w tys. ha	w %	w tys. ha	w %	w tys. ha	w %
Ogółem	1634,4	9254,6	5618,3	60,7	978,7	10,6	1106,3	12,0
Poniżej 0,58 ha	628,4	136,0	68,3	50,2	2,4	1,8	2,1	1,5
0,58—2,88 ha	556,4	802,7	622,1	77,5	11,7	1,4	10,8	1,3
2,88—5,75 ha	204,5	850,2	676,1	79,5	16,5	1,9	15,9	1,9
5,75—11,5 ha	144,2	1165,9	931,3	79,9	29,2	2,5	25,0	2,1
11,5—57,5 ha	88,9	1846,4	1372,8	74,4	121,7	6,6	62,7	3,4
57,5—575,5 ha	11,0	1686,1	816,7	48,4	392,0	23,2	190,1	11,3
Ponad 575,5 ha	1,1	2767,3	1131,0	40,9	405,2	14,6	799,7	28,9

Źródło: *Annuaire statistique hongrois 1937*, s. 76.

pujące na wsi — warstwa drobnych przedsiębiorców kapitalistycznych na wsi stanowiła na Węgrzech mniej niż 10% ludności chłopskiej.

Dodać należy, że także na Węgrzech w gospodarstwach rolnych narzędzia były często prymitywne, bardziej zaś nowoczesna technika rozpowszechniała się powoli⁴³.

Tab. 24. Ludność rolnicza na Węgrzech w 1930 r. według regionów

Region	Ludność ogółem w tys.	W tym ludność rolnicza	
		w tys.	w %
Węgry	8 688,3	4 499,4	51,8
Dunántúl	2 685,5	1 652,4	61,5
Alföld	4 866,9	2 192,4	45,0
Észak	1 135,9	654,6	52,6

Źródło: *Annuaire statistique hongrois*, 1933, s. 15.

Rozmieszczenie geograficzne ludności rolniczej na Węgrzech było stosunkowo równomierne (tab. 24). Zwraca uwagę niższy jej odsetek na Wielkiej Nizinie (Alföld), lecz region ten obejmował największy ośrodek przeciętnych dla całego regionu liczbach. Brak danych nie pozwala bliżej scharakteryzować różnic regionalnych w społeczno-ekonomicznej strukturze ludności wiejskiej.

W ciągu okresu międzywojennego następowały we wszystkich omówionych państwach zmiany w strukturze ludności rolniczej oraz w strukturze agrarnej. Wpłynęło na nie kilka czynników. Jednym z nich była reforma rolna, podjęta w 1918 r. we wszy-

⁴³ Berend, Szuhay, *A tőkés...*, s. 300.

stkich omawianych krajach⁴⁴. Najmniejsze znaczenie miała ona w Bułgarii (gdzie niewiele gruntów mogło jej podlegać) oraz na Węgrzech (gdzie ograniczono ją do minimum). Większe zmiany reforma spowodowała w Czechosłowacji, Polsce i Jugosławii, gdzie wzrosła powierzchnia ziemi zajmowana przez gospodarstwa chłopskie kosztem wielkich majątków. Największy zasięg przybrała reforma rolna w Rumunii. W żadnym z omawianych państw nie doszło jednak do likwidacji wielkiej własności ziemskiej, nie został też zaspokojony głód ziemi. W większości krajów (poza Rumunią) lata międzywojenne przyniosły dalsze rozdrabnianie gospodarstw chłopskich spowodowane niedostatecznym odpływem ze wsi dorastającej młodzieży.

Dochodzimy do wniosku, że w omawianych państwach w latach międzywojennych występowały istotne podobieństwa społeczno-ekonomicznej struktury ludności wiejskiej. Dotychczasowe rozważania na ten temat podsumowuje tab. 25. Przede wszystkim wymienić należy dominację gospodarki drobnotowarowej, a na dużych obszarach na wół samowystarczalnej. Jedynie ziemie czeskie miały rozwiniętą towarową gospodarkę chłopską, natomiast w innych krajach towarowy charakter dotyczył stosunkowo niezbyt licznej grupy gospodarstw. Wprawdzie w każdym z omawianych państw istniały regiony o bardziej rozwiniętym towaro-

Tab. 25. Struktura społeczna ludności rolnej w państwach Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej

Państwo	Robotnicy rolni w %		Warstwa drobnych kapitałistów wiejskich w %		Warstwa drobnotowa- rowych producentów oraz częściowo spro- letaryzowani rolnicy w %	
	ogółu ludności	ludności rolniczej	ogółu ludności	ludności rolniczej	ogółu	ludności
					ludności	rolniczej
Bułgaria	4,6	6,3	3,5	5,2	64,8	88,5
Czechosłowacja	8,3	25,2	2,1	6,2	23,7	68,6
Ziemie Czeskie	5,9	24,2	1,8	7,2	16,8	68,6
Słowacja	15,1	27,7	3,3	6,0	36,2	66,3
Jugosławia	6,0	7,8	2,1	2,7	68,5	89,5
Polska	8,8	14,6	4,8	8,0	46,3	77,4
Rumunia	5,9	8,2	4,0	6,0	62,0	86,0
Węgry	21,0	40,6	3,3	6,4	27,4	53,0

Źródło: obliczono na podstawie poprzednich tabel oraz danych zawartych w tekście artykułu.

⁴⁴ Z. Landau, J. Tomaszewski, *Rolnictwo państw Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej w okresie międzywojennym*, [w:] *Materiały do seminariów z najnowszej historii gospodarczej Polski*, Warszawa 1974, s. 10 i n.

wym rolnictwie chłopskim, lecz nie one dominowały w gospodarce narodowej⁴⁵.

Odpowiednio do tego wąska była warstwa drobnokapitalistycznych producentów rolnych. Przytoczone w tab. 25 dane zapewne nawet nieco przesadzają jej liczebność. Jedynie w życiu społeczno-ekonomicznym ziem czeskich mogła odegrać rolę istotną, stosunkowo liczniej występowała w zachodnich województwach Polski, w Słowenii, na północy Serbii, natomiast w pozostałych regionach i krajach tworzyła nieliczną tylko grupę społeczną. Jakkolwiek środowisko to z reguły korzystało z poparcia politycznego i gospodarczego państwa, wielki kryzys gospodarczy przyniósł daleko idące jego osłabienie. Bodaj że tylko na ziemiach czeskich polityka agrarna państwa zdołała skutecznie podtrzymać tę warstwę. We wszystkich innych wypadkach w latach trzydziestych nastąpiło jej zmniejszenie i osłabienie, wraz z ograniczeniem zasięgu gospodarki towarowej w rolnictwie.

Równocześnie we wszystkich państwach istniała liczna warstwa zubożałej ludności wiejskiej, której gospodarstwa rolne nie wystarczały na utrzymanie. W regionach o bardziej zaawansowanych stosunkach kapitalistycznych (ziemie czeskie, zachodnie obszary Polski) warstwa ta uległa przeważnie proletaryzacji, a ukształtowała się warstwa robotników rolnych o wyraźnie odrębnym od chłopów charakterze społecznym. W pozostałych regionach i krajach robotnicy rolni zachowali na ogół silne związki ze wsią, będąc często raczej chłopami bezrolnymi niż w pełni samodzielnią grupą społeczną. Szczególna sytuacja panowała na Węgrzech, gdzie w konsekwencji przewagi latyfundiów i folwarków liczba robotników rolnych była wyjątkowo liczna.

W warunkach rolniczego charakteru omawianych państw i rozdrobnienia własności chłopskiej we wszystkich z nich występowało przeludnienie agrarne. Najmniej dotkliwie dawało się odczuć, lub nawet go nie znano, w regionach o rozwiniętej gospodarce kapitalistycznej, jak ziemie czeskie oraz zachodnie województwa Polski. W skali całych państw znane było jednak wszędzie, w latach międzywojennych zaś wykazywało tendencję rosnącą⁴⁶. Ludność wiejska więc musiała się bronić przed pauperyzacją.

⁴⁵ Zestawienie struktury ludności według gałęzi gospodarki oraz pozycji społecznej podaje także D. Kirk (*Europe's...*, s. 205), lecz nie wyróżnia wśród osób samodzielnych poszczególnych grup społecznych. Szczegółową charakterystykę rolnictwa i problemów demograficznych z nim związanych zob. też W. E. Moore, *Economic Demography of Eastern and Southern Europe*, Geneva 1945. Dane przytoczone w tej książce są niekiedy nieco odmienne, lecz nie przeczą formułowanym w niniejszym szkicu wnioskom.

⁴⁶ Por. *Ikonomikata na Byłgarija...*, s. 517 (w 1926 r. przeludnienie rolnictwa w Bułgarii oceniano na 580 tys. osób); J. Svetoň, *Obyvatelstvo...*, s. 112 i n.

Spoleczno-ekonomiczne położenie więc ludności wiejskiej państw Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej w latach międzywojennych charakteryzowało się cechami szczególnymi, które wpływały na życie polityczne. Oprócz tych czynników istotne znaczenie dla oblicza politycznego ruchu chłopskiego miały jeszcze inne elementy. Ważną rolę odgrywały tradycje antyfeudalnej, później zaś antyobszarniczej walki o ziemię, jak również kwestia narodowa, czy to jako tradycja walk narodowyzwoleńczych, czy też jako problem nadal aktualny w państwach o zróżnicowanej strukturze narodowościowej⁴⁷. Splot wszystkich czynników decydował o analogiach oraz różnicach ruchu ludowego w poszczególnych państwach.

(autor nie podaje jednak szacunku rozmiarów przeludnienia Słowacji); M. Mirko-
vić, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1968 (autor nie podaje szacunku);
N. Vućo, *Agrarna...*, s. 48 (ocenia, że 6,2 mln osób wśród ludności rolniczej w Jugo-
sławii musiało szukać dodatkowych źródeł utrzymania); Z. Landau, J. Tomaszewski,
Zarys historii gospodarczej Polski 1918—1939, Warszawa 1971, s. 38
(przeludnienie wsi w Polsce wynosiło w 1921 r. przeszło 2 mln osób, w 1935 r. —
4,5 mln); o przeludnieniu wsi we wschodniej części Węgier zob. *Documentation...*,
s. 56. Spotykane niekiedy w literaturze ekonomicznej próby szacunku przeludnienia
za pomocą jednolitych kryteriów zastosowanych do wszystkich krajów budzą wątpli-
wości z powodu nazbyt dużego zróżnicowania warunków przyrodniczych i ekono-
micznych. Obliczenie takie przeprowadził m. in. Moore, *Economic...*, s. 63—64, 71—
72, lecz jedynym racjonalnym wnioskiem wynikającym z niego jest stwierdzenie,
że na ziemiach czeskich przeludnienia rolnictwa nie znano, znikome było tylko
(lub nie występowało) w zachodnich województwach Polski oraz regionie Dunántul
na Węgrzech, natomiast szczególnie wysokie było na południu Polski, na Rusi Pod-
karpackiej, w całej niemal Jugosławii (poza banowiną Dunawską, gdzie stosunki
kształtowały się nieco lepiej) oraz na Bukowinie w Rumunii. O przyroście ludności
rolniczej w liczbach bezwzględnych zob. D. Kirk, *Europe's Population in the
Interwar Years*, Princeton 1946, s. 30.

⁴⁷ Szerzej zob. zwłaszcza M. Koźmiński, *Nacjonalizm, mniejszości narodowe
a reżimy dyktatorskie w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1918—1939*, [w:]
Dyktatura w Europie Środkowo-Wschodniej 1918—1939, Wrocław 1973.